

RODNEY STARK'IN SEKÜLERLEŞME TEORİSİ

Özet

Bu makalede Rodney Stark'ın sekülerleşme teorisine yönelik eleştirilerini değerlendirdik ve teorinin bilimsel temellere dayanmadığını, aksine dinin geleceğiyle ilgili kehanetlerden oluştuğunu ileri sürdük. Dinin gerilediği iddiasının ortaçağ dindarlığı hakkındaki yanlış algılardan kaynaklandığını, tarihçilerin verilerine referansla ortaya koyduk. Sekülerleşme teorisyenlerinin dine önyargularla baktıklarını ve bu önyargılar nedeniyle de dinin dinamik karakterini gözden kaçırdıklarını ortaya koymayı amaçladık. Ayrıca Stark'ın, "sekülerleşmenin dinsel canlanma ve yeni dinlerin ortaya çıkmasını teşvik eden ve kendini sınırlayan bir süreç olduğu" argümanını analiz ettik. Makalemizde, Stark'ın sekülerleşme konusundaki metinlerini, anlayıcı yaklaşımın metin okuma tekniklerinden "hermeneutik" yardımıyla değerlendirmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Sekülerleşme, Yeni Dini Hareketler, Sektler, Kültler.

The Secularization Theory of Rodney Stark

Abstract

In this article, we evaluated Rodney Stark's criticisms of secularization theory and argued that the theory is not based on scientific foundations, on the contrary consists of prophecies about the future of religion. We presented the claim that decline of religion is originated from the misperceptions about medieval religiosity, with reference to the data of historians. We tried to demonstrate that secularization theorists view religion with prejudices and because of these prejudices, they overlook the dynamic character of religion. Also, we analyzed stark's argument that "secularization is a self-limiting process that encourages the religious revival and emergence of new religions". In our article, we tried to evaluate Stark's texts on secularization with the help of "hermeneutics" which is one of the text-reading techniques of the interpretive approach.

Keywords: Sociology of Religion, Secularization, New Religious Movements, Sects, Cults.

Giriş

Aydınlanma döneminden beri batılı entelektüeller, dinin modern dünyada yeri olmayan nostaljik bir olgu olduğunu söyleyip durdular. Bu kültürel iklimde yetişen sosyal bilimciler, modern dinsel gelişmeleri sekülerleşme kavramıyla açıkladılar ve uzun süre dine son kullanma tarihi gelmiş hatta geçmiş bir ürün gözüyle baktılar. Belki de hiç bir sosyal bilim tezi, modernliğin dini ortadan kaldıracağı inancı kadar evrensel bir yaygınlığa ulaşmadı.¹ Bu nedenle sosyal bilimciler, dinin insanların hayatlarına yön veren temel otorite olmaktan çıktığını ve gelecekte ortadan kaybolacağı varsayımını sorgusuz sualsiz kabul ettiler.

Modernleşmeyle birlikte dinin hayatımızdan çıkacağını varsayan sekülerleşme² teorilerinin aksine Stark, geçmişe göre çok daha dindar bir dünyada yaşadığımızı ve

¹ Roger Finke – Rodney Stark, "Religious Economies and Sacred Canopies: Religious Mobilization in American Cities, 1906", *American Sociological Review*, (Vol. 53, No. 1 Feb., 1988), 47.

² Sekülerleşme teorisiyle ilgili ayrıntılı tartışmalar için bkz. Mehmet Özay, *Sekülerleşme ve Din*, (İstanbul: İz Yayıncılık 2007); Kirman, Mehmet Ali. *Din ve Sekülerleşme*, (Adana: Kararahan Yayınları 2005); Volkan Ertit, *Sekülerleşme Teorisi*, (İstanbul: Liberte Yayınları, 2020).

sekülerleşmenin kendi kendini sınırlayan bir süreç olduğunu ileri sürdü. Stark, görüşlerini fütüristik, sekülerist ve teolojik önermelerden ziyade sosyolojik verilere dayandırdığını iddia etti ve bu iddialarını gerçek dünyadan emirik örneklerle temellendirdi. Ona göre sekülerleştiği ileri sürülen ülkelerden gelen veriler, sekülerleşme teorisinin iddialarını tartışmaya yer bırakmayacak bir açıklıkla yalanlamaktadır. Örneğin 163 ülkede bir milyondan fazla katılımcıyla yapılan bir çalışmada her beş kişiden dördü, kurumsal bir dine mensup olduğunu ve haftada bir ya da birkaç defa ibadethaneye gittiğini veya dua ettiğini söylüyor. Katılımcıların %74'ü, dinin günlük hayatlarının önemli bir parçası olduğunu söylerken, kendisini ateist olarak tanımlayanların oranı %5'i geçmiyor. Latin Amerika'da Pentokostal Protestan kiliseler milyonlarca insanı bünyesine katarken, Katolikler de şimdiye kadar görülmemiş şekilde kitlelere ulaşmış durumda bulunuyor. İslam, Asya, Afrika ve Avrupa'da hızla yayılıyor. Büyük dünya dinlerinin etkisiz kaldığı alanlarda da yeni doğüstü inançlar gelişiyor. SSCB döneminde ateist bir eğitim politikası uygulayan Rusya'da kitleler, hekimlerden ziyade şifacılar gidiyor. Laikliğin mucidi Fransızların %38'i astrolojiye, İsviçreliilerin %35'i falcıların geleceği gördüğüne inanıyor. Japonya'da insanlar, otomobillerini kutsamak için Şinto mabetlerine koşuyor. Alan araştırmalarında ortaya çıkan verilerle, dünyanın giderek sekülerleştiği varsayımı çelişmektedir.³

Dünyada din alanında meydana gelen bu gelişmeleri görmezden gelmeye devam eden bazı sosyal bilimciler ise, Avrupa, Amerika ve İslam coğrafyasında dinin hızla hayatımızdan çıktığına dair yeni "deliller" getirip duruyorlar. Makalemizde bu çelişkinin sebeplerini Rodney Stark üzerinden tartışacağız. Modern toplumdaki din olgusunu sekülerleşmeden ziyade, dinsel dönüşüm bakış açısıyla okumanın daha doğru sonuçlar verdiğini göstermeye çalışacağız.

Stark, sekülerleşme teorisinin temel varsayımlarını beş maddede toplar ve bunları eleştirerek kendi anlayışını oluşturur. Ona göre sekülerleşme teorisinin ilk varsayımı, modernleşme süreci ile birlikte sanayileşme, şehirleşme ve rasyonelleşmenin artmasıyla tüm toplumlarda dindarlığın azalacağıdır. Buna göre sekülerleşme, modernleşmenin olmazsa olmazıdır ve tüm dünyada yaşanacak evrensel bir süreçtir. İkinci olarak sekülerleşme teorisi, kilise ile devletin kurumsal ayrışmasının çok ötesinde, bireysel dindarlığın hatta dinsel inancın bizzat kendisinin zamanla ortadan kaybolacağını ileri sürmektedir. Üçüncü olarak, bilimin toplumsal hayata hâkim olmasıyla, dinsel dünya görüşlerinin prangasından kurtulacağımızı ve hayatımızda dinsel dogmalara yer vermeyeceğimizi varsaymaktadır. Dördüncü olarak teori, modernleşme ile birlikte ilerleyen sekülerleşmenin bir kere gerçekleştikten sonra geri dönüşü olmayan bir süreç olduğunu iddia etmektedir. Beşinci olarak da sekülerleşme sürecinin evrensel bir fenomen olduğunu, sadece Hristiyanlığın tanrısının ölmediğini, tüm dünya dinlerinin yok olmaya mahkum olduğunu ileri sürmektedir.⁴

Sekülerleşme teorisinin savunucuları, dinin gerilediğinin sosyolojik kanıtı olarak Avrupa'nın boş kiliselerini gösteriyorlar. Ancak Stark, Avrupa'da dini kurumlara katılımın düşük olmasının, inancın reddedildiği anlamına gelmediğini ifade eder. Birazdan Stark'a referansla sekülerleşme teorisinin varsayımlarının tarihsel verilere dayanmadığını ve Avrupa'da kilise katılımının tarihin hiçbir döneminde yüksek olmadığını⁵ ortaya koyacağız. Dolayısıyla kilise katılımındaki düşüklüğün sekülerleşmenin kanıtı olarak yorumlanamayacağını göreceğiz.

³ Rodney Stark, *The Triumph of Faith: Why the World Is More Religious Than Ever*, (Wilmington, 2015), 1-11

⁴ Rodney Stark, "Toprağın Bol Olsun Sekülerleşme", *Sekülerizm Sorgulanıyor: 21. Yüzyılda Dinin Geleceği*, Haz. Ali Köse, (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002), 36-40.

⁵ Stark, *The Triumph of Faith*, 2-3.

1. Dinsel Gerileme Efsanesi

Sekülerleşme taraftarları, Avrupa'da mabetlere gidişin azaldığı varsayımıyla, aslında er ya da geç dini inancın da ortadan kaybolacağını ifade etmeye çalışıyorlardı. Bu varsayımı desteklemek için de kiliseye katılım oranlarındaki düşüşü delil olarak gösterdiler. Kilise katılımındaki düşüklüğün sebebinin sekülerleşme ile açıklanması, aynı zamanda dini kurumların ve din adamlarının tembelliklerini gizlemelerine de yardımcı olmuştu. Eğer Kilise katılımındaki düşüklüğün temel sebebi sekülerleşme ise, bu durumda din adamlarının hiç günahlarının olmadığı anlamına geliyordu. Bundan dolayı 20. yüzyılda kilise katılımındaki düşüklüğün sekülerleşme tezini kanıtladığı konusunda sosyologlar ile teologlar arasında ilginç bir uzlaşma oldu. Ancak sekülerleşme savunucuları bunu bir adım daha ileriye götürerek, kilise katılımındaki düşüşün dindarlıkta da düşüşe yol açtığını, hatta kiliseye katılımı sağlayan dinsel inançların varlığının ortadan kalktığının kanıtı olduğunu iddia ettiler. Aslında yapılan hata çok açıktı, din kurumsal kilise pratiğiyle özdeşleştiriliyordu. Hâlbuki dindarlığın kurumsal olmayan formları ortadan kaybolmuyor, aksine daha görünür hale geliyordu.⁶

Stark'a göre sekülerleşme tezi, hiçbir zaman gerçeklerle örtüşen bir tez olmamıştır. Avrupalı sosyal bilimcilerce üretilen ve tedavüle sokulan sekülerleşme tezi, Avrupa'nın dindarlık göstergelerinde ciddi düşüşlerin olduğunu ve bunun kanıtlanabileceğini iddia etmektedir. Halbuki Avrupa'da dini katılımı istatistiksel olarak kanıtlanabilir uzun dönemli bir düşüşten bahsedilemez. Ancak Stark, teoriye karşı keskin bir eleştiri daha yöneltir. Ona göre kuzey ve batı Avrupa'da kiliselere katılım, modernleşmenin çok öncesinden beri düşüktür. Ayrıca sosyologların iddiaların aksine Avrupa'da öznel dindarlık oranı hala yüksektir. Bu yüzden Tanrıya inanan ancak dini ibadetleri yerine getirmeyen insanları ve yaşadıkları ülkeleri *sekülerleşmiş* olarak tanımlamak anlamsızdır.⁷ Stark, Avrupa'nın sekülerleştiği iddialarının temelsiz olduğunu ileri sürerken tarihçilere referansta bulunur ve kuzey ve batı Avrupa'da dini katılımın ortaçağlarda da yüksek olmadığı tespitlerine dayanır.⁸

1.1. Ortaçağ Dindarlığı Efsanesi

Peter L. Berger gibi empirik kanıtların baskısı altında sekülerleşme tezinden vazgeçen sosyologlar bile, dünyanın geçmişe göre daha dindar olduğunu ancak batı Avrupa'nın tek *istisna* olduğunu ileri sürüyorlar. Berger'e göre günümüz din sosyolojisinin en ilginç sorularından biri, "Avrupa'nın niçin dünyanın geri kalanından farklı olduğudur."⁹ Stark, Berger gibi teorisyenlerin sorularına *Hristiyan altın çağ miti* kavramıyla cevap verir ve sekülerleşme inancının en kutsal illüzyonlarından birine meydan okur.

Ortaçağ dindarlığıyla ilgili bilgilerimizin çoğu, belirli klişelere dayanır. Büyük mabetlerin inşa edildiği ortaçağın, evrensel dindarlık dönemi olduğu varsayılır. Kilisenin her türlü baskı aracıyla topluma hükmettiği ve halkın kiliseleri doldurduğu düşünülür. Ancak tarihçiler, ortaçağlarda Hristiyanlıkla ilgili bilgilerimizi sorgulamamıza neden olacak veriler sunmaktadır. Zannedilenin aksine, ortaçağlarda kilise katılımı düşüktür. Avrupa

⁶ Stark, *The Triumph of Faith*, 40.

⁷ Stark, "Toprağın Bol Olsun Sekülerleşme", 42-43.

⁸ Stark Ortaçağ Avrupa dindarlığı konusunda Colin Morris, "Christian Civilization (1050-1400)", *In The Oxford History Of Christianity*, ed. J. McManner, Oxford: Oxford University Press; C. J. Sommerville, *The Secularization Of Early Modern England*, New York: Oxford University Press 1992; John Bossy, *Christianity In The West:1400-1700*, New York: Oxford University Press 1985; A. Murray, "Piety And Impiety in The Thirteenth-Century Italy". *Studies Church History* 8: 1972; E. Duffy, *The Late Middle Ages: Vitality Or Decline*. In *Atlas Of The Christian Church*, Ed. H. Chadwick-G. R. Evans New York 1987 gibi tarihçi ve sosyologların eserlerine referansta bulunur.

⁹ Peter L. Berger, "Pluralism, Protestantization and The Voluntary Principle", *Democracy and The New Religious Pluralism*, Ed. Thomas F. Banchoff, (Oxford: Oxford University Press, 2007), 21; Peter L. Berger, "Günümüz Din Sosyolojisi Üzerine Düşünceler", çev: İhsan Çapçioğlu, *Dini Araştırmalar*, (Cilt: 5, Sayı: 13, 2002), 190; Peter L. Berger, "Between Relativism and Fundamentalism", *The American Interest*, /September/October, 2006), 10.

nüfusunun yüzde doksandan fazlası kırsal alanlarda yaşıyordu. Kiliseler ise sadece büyük yerleşim yerlerindedir. Ulaşım ve mesafe gibi nedenlerden dolayı da kitlelerin kiliseye gitmesi pek mümkün değildi. Elimizde Ortaçağ dindarlığıyla ilgili istatistikler yoktur, fakat Alexander Murray gibi tarihçilerin aktarımlarına göre, "13. yüzyılda toplumun önemli bir bölümü, kiliseye neredeyse hiç gitmiyordu." Dominiken Başrahip Humbert of Romans (1200-1277) İtalya'da insanların "nadiren kiliseye gittiklerini" kabul eder. Aziz Antonio'nun 1430'larda kaleme aldığı notlarında, Tuscon köylülerinin cemaatle yapılan ibadetlere nadiren katıldıklarını, hatta günah çıkarma ibadetini yılda bir kez yapanların dahi çok az olduğunu görüyoruz.¹⁰

Ortaçağda dünyanın daha dindar olduğu ve insanların çoğunun dini ritüelleri yerine getirdiği düşüncesi bir varsayımdan ibarettir. Pek çok ortaçağ tarihçisi, soyluların kiliselerde icra edilen ayinlere nadiren katıldıklarını, sıradan halkın da kitleler halinde kiliselere koşmadıklarını yazmaktadır. Hatta bazı yerlerde ruhban sınıfının kumar, eğlence ve gayri ahlaki işlerle uğraşmaktan kiliseye gidecek zaman bulmadıkları ifade edilmektedir. Kiliselere gidenlerin de geç gidip erken ayrıldıkları, meyhanede vakit geçirmeyi tercih ettikleri kaydedilmektedir.¹¹ Kiliseye giden insanların da edepsizlik yaptıkları, ağız dalaşına girdikleri, şaka yaptıkları, uydukları hatta birbirilerine silah çektikleri ifade edilmektedir. Kiliseye gidenlerin kedi köpek gibi evcil hayvanlarını da yanlarında götürdükleri ve bunların havlamalarından rahibin sesinin duyulmadığı hatta rahip dua ederken cemaatin bir kısmının kâğıt oynadığı kaydedilmektedir. Ortaçağda pek çok kilisede din görevlisinin olmadığı, varsa da bir kısmının görevlerine gitmediğinden bahsedilir. Bu dönemde din adamlarının kullandığı ilmihal kitaplarından, papazların bilgi düzeylerinin de çok düşük olduğu anlaşılır. Papazlar kutsal metinlerin dili olan Latinceyi bilmek bir yana, Hristiyanlığın temel akidelerinden bile bihaber diler. Ortaçağda kiliseye katılımın düşük olması yanında, hem din görevlilerinin hem de halkın dini bilgi düzeyinin düşük olduğunu öğreniyoruz.¹²

Görüyoruz ki modernleşmeyle birlikte Avrupa'da dini katılımda büyük düşüşlerin olduğu varsayımı, geçmişte daha dindar bir Avrupa olduğu algısından kaynaklanır. Bu algının da tarihsel temellerinin olmadığını gördük. Bugün pek çok ülkede dini katılım düşük olabilir ama bunun sebebi modernleşme değildir. Tarihsel bakış açısından yoksun sosyologların Avrupa'nın dindarlıktan uzaklaştığı efsanesini sorgusuz sualsiz kabul etmeleri ciddi bir hatadır. Zira Geeley'in dediği gibi "Avrupa'nın Hristiyanlıktan uzaklaşması söz konusu olamaz çünkü zaten Hristiyanlaşması diye bir şey de yoktu. Hristiyan bir Avrupa hiçbir zaman olmadı."¹³

1.2. Hristiyanlaştırmada Başarısızlık

Stark, tarihçilerin verilerinden hareketle Avrupa'nın Hristiyanlaşma sürecinin aslında dinsel katılımın düşük oluşunun da sebebi olduğunu düşünür. Zira Roma İmparatorluğunda Hristiyanlık, rekabete dayalı bir ortamda kitlelere yayılan bir kült hareketiydi. Avrupa'da kralları vaftiz edip aziz ilan ederek yayılan bir devlet dini haline geldi ve bu nedenle halk ismen Hristiyan oldu. Yani Avrupa'da yönetici elitlerin Hristiyanlığı benimsemeleri önemsenmiş fakat halkın özellikle de köylülerin Hristiyanlaşması için çaba sarf edilmemişti. Bu yüzden de halkın benimsediği Hristiyanlık, pagan inançlarla Hristiyanlığın karışımından oluşan yamalı bir bohça gibiydi. Dolayısıyla kuzey Avrupa ülkelerinin kiliselere akın edecek

¹⁰ Stark, *The Triumph of Faith*, 41.

¹¹ Stark, "Toprağın Bol Olsun Sekülerleşme", 43-44.

¹² Stark, *The Triumph of Faith*, s. 42-43.

¹³ Stark, "Toprağın Bol Olsun Sekülerleşme", 51.

motivasyondan yoksun olmaları, modernite kaynaklı gelişmelerle açıklanamaz. Kuzey Avrupa'da Hristiyanlık, geçmişte de bu durumdaydı¹⁴

Mesela XII. yüzyıla kadar İsveç ve Finlandiya saraylarında pagan dönemin inançları hâkimdir. Halkı Hristiyanlaştırmak gibi gayretleri olmamıştır. Nitekim İskandinavlar, Hz. İsa ve azizleri pagan dönemin tanrılarına dönüştürerek benimsemişlerdir. Paganizm ve Hristiyanlık'ın bileşiminden karma bir inanç oluşturan elitler, hem Hz. İsa'ya dua ediyorlar hem de gündelik hayatta Thor'dan yardım bekliyorlardı. Pek çok tarihçi İskandinavya'nın Hristiyanlaşmasının, "Hristiyanlığın eski batıl putperest inanç ve seremonilerin yerini alması ve onların yeni bir kisve altında yaşamasına müsaade etmesiyle gerçekleştiğini" söyler. Dolayısıyla halk Hristiyanlığı, pagan dönemin gelenek ve ritüelleriyle Hristiyanlığın karışımından oluşan eklektik bir dini anlayıştı.¹⁵

Avrupa'da kiliselere katılımın azlığı ve düşük dini bilgi düzeyi, Avrupalıların dinsiz oldukları anlamına gelmez. Onların dini, kesin kuralları olan ve mabetlerde yaşanan dini pratiklerden ziyade, doğaüstü kültürün özgürce dolaştığı kurumsallaşmamış bir dindir. Tarihçi Gerald Strauss, Avrupa'nın dini anlayışının eski ritüellerin, zamanın örfünün, halk Katolikliğinin, günlük yaşamdaki büyüsel uygulamaların zengin bir karışımından oluştuğunu ortaya koymuştur. Onlar Tanrıya, İsa'ya, Meryem'e ve çeşitli azizlere başvurmanın yanında perilere, cinlere, bazı pagan tanrılara, tanrıçalara aynı anda dua edip yardım dileyebiliyorlardı. Dinin merkezinde sağlık, doğurganlık, cinsellik ve iyi mahsuller gibi sıradan yaşamsal olaylar vardı, yaşamın anlamı veya kurtuluş gibi meselelerle fazla ilgilenilmiyordu. Bugün pek çok Avrupalı, kiliseleşmemiş bir inancı benimser. Kiliseye gitmese de Hristiyan akidelerine inanmayı sürdürür ve bunları kimliğinin bir parçası olarak kabul eder. Grace Davie, bu durumu *ait olmadan inanma* olarak adlandırır.¹⁶

2. Sekülerleşme Teorisyenleri Nerede Hata Yapıyor

Stark, Aydınlanma'dan günümüze pek çok sosyal bilimcinin dinin geleceğini yanlış değerlendirdiğini düşünür. İlk olarak dine olumsuz bakan ve kendilerini aydınlanma düşüncesinin mirasçısı olarak gören bazı sosyal bilimciler, dinin ortadan kaybolmasını hararetle istiyorlardı. İkincisi ve daha önemlisi, sadece sekülerleşme üzerine yoğunlaşan ve dinin dinamik karakterini anlayamayan sosyal bilimciler, sürecin daha geniş ve çift yönlü bir yapının parçası olduğunu göremediler. Dini, belirli yapılarla özdeşleştiren Batılı entelektüeller, bunların sekülerleşmesini genelde dinin ölümü olarak yorumladılar. Geniş bir açıdan bakıldığında din tarihi, sadece bir düşüş değil, aynı zamanda yeniden doğumların ve gelişmelerin tarihidir. Dolayısıyla dinin zamanla değiştiğini, ancak toplumlarda yaşanan dindarlığın göreceli olarak istikrarlı olduğunu ileri sürebiliriz.¹⁷

Stark'ın dine bakış açısı, bizi sekülerleşme teorisyenlerinden farklı bir yöne gitmeye zorlar. Zira bu bakışta insanların doğaüstüne ilişkin inançları, arzu edilen pek çok ödülün tek makul kaynağı olarak görülür. Dolayısıyla bu dünyada çekilen acıların ve sıkıntıların gelecekte ebedi mutlu bir hayatla telafi edilebileceğinin garantisini, sadece tanrılar verebilir. Başka bir deyişle sadece tanrılar, bize sonsuz bir yaşam vaat edebilir. Bireyin ölümün yarattığı kaygılarla başa çıkma çabası, belki de doğaüstüne inancın sürdürülmesinin en önemli gerekçelerinden biridir. İnsanlar böyle isteklerde buldukları sürece, doğaüstüne dayanan inançlar, seküler düşünce sistemleri üzerinde mutlak bir üstünlüğe sahip olacaktır.¹⁸

¹⁴ Stark, "Toprağın Bol Olsun Sekülerleşme", 52.

¹⁵ Stark, "Toprağın Bol Olsun Sekülerleşme", 54-55.

¹⁶ Stark, *The Triumph of Faith*, 44, Bkz. Grace Davie, *Modern Avrupa'da Din*, çev. Akif Demirci (İstanbul: Küre Yayıncılık, 2005).

¹⁷ Rodney Stark- William S. Bainbridge, *The Future of Religion: Secularization, Revival, and Cult Formation*, (University of California Press, 1985), 3.

¹⁸ Rodney Stark - William S. Bainbridge, "Secularization and Cult Formation in the Jazz Age", *Journal for the Scientific Study of Religion*, Cilt: 20, Sayı: 4, 1981, 361.

Birçok sosyal bilimci, sekülerleşmenin nedeni olarak *modern bilimi* göstermektedir. Fakat bilimin nimetlerine sahip olmak, sadece doğüstü kaynaklardan gelebilecek ödülleri reddetmemizi gerektirmez. İnsanlar ne kadar bilimsel bilgilerle donatılmış olurlarsa olsun, varoluşsal endişelerden kurtulamaz. Bilim, insanın bütün arzu ve isteklerini tatmin edemeyeceğinden, dinler ve inançlar var olmaya devam edecektir. Zira bazı ülkelerde uygulanan din karşıtı politikaların da bunları yok etmeyi başaramadıkları ortadadır.¹⁹

Swatos ve Christiano'nun²⁰ da işaret ettiği gibi Stark, modern dünyada dinin durumunu, "doğrusal" teorilerle değerlendirmek yerine, Pitirim Sorokin'in *sosyokültürel gelişim* teorisine benzeyen *döngüsel* bir yaklaşımla ele alır. Sosyal sistemlerde kaçınılmaz değişimler meydana geldiğinden, belirli bir dönemde insan ihtiyaçlarına cevap veren dinler, zamanla yetersiz kalabilir. Bu bağlamda Stark, sekülerleşmenin *kendi kendini sınırlayan bir süreç* olduğunu ve beraberinde iki telafi edici durumu getirdiğini ifade eder. Bunlar, dinsel canlanma (revival) ve dinsel yenilik (innovation) olarak isimlendirilir.²¹

Stark'a göre, dinin yok olacağını iddia edenler, modern toplumda doğüstü inançların ve uygulamaların geçirdiği değişim ve dönüşümleri yüzeysel okumakta ve din kavramını, spesifik dinler ve bunlara bağlı kurumsal yapılarla sınırlandırmaktadırlar. Ona göre bazı dini grupların özellikle de liberal dinsel hareketlerin geleceği çok parlak olmayabilir, hatta Yahudi Hıristiyan geleneğindeki bütün dinsel kurumlar yok da olabilir, ancak insanların doğüstüne yönelik inançları devam edecektir. Hatta Stark, geleneksel dinlerin güç kaybettiği yerlerde bile insanların doğüstüyle yeni ilişki tarzları geliştirdiklerine dair güçlü işaretlerin olduğunu ileri sürmektedir. İlk güçlü işaret, alan araştırmalarında "hiçbiri" kategorisinde değerlendirilen insanlarla ilgilidir. Sosyal bilimciler sıklıkla ana dinsel oluşumlardan ayrılan ve dinsel eğilimlerini *hiçbiri* olarak belirtenlerin, bilime inananlar ve seküler hümanistler olduklarını varsayarlar. Oysaki bu insanlar, müesses dinsel oluşumlara müntesip olmasalar bile doğüstü inançlara bağlılıklarını sürdürmekte, astrolojiden Zen Budizm'e kadar doğüstü kavramları bünyesinde barındıran inançlarla ilişkilerini korumaktadırlar. Sekt ve kült hareketleri, genellikle herhangi bir dine aidiyet hissetmeyenler arasında yayılmaktadır. Hatta ateist olarak değerlendirilen *hiçbiri* kategorisinin çoğunluğu, hala cennet-cehennem gibi geleneksel doğüstü inançlara inanmaya devam etmektedir.

İkinci önemli bir işaret de yine kendilerini *hiçbiri* kategorisiyle ilişkilendiren bireylerle bağlantılıdır. Amerika'da en istikrarsız sosyal kesim, kendilerini seküler olarak adlandıranlardır. Ebeveynlerinin dinlerini *hiçbiri* olarak belirten Amerikalıların %40'ından daha azı, hayatlarında bu tercihi devam ettirmektedir. Araştırmalara göre dinsiz bir evde yetişen Amerikalıların çoğu, dini bir cemaate üye olmaktadır. Hatta bu kişiler, liberal dinsel hareketlerden ziyade geleneksel ve katı doktrinlere sahip oluşumlara eğilim göstermektedir.²² Stark, yeni dinsel hareketlerin genellikle hiçbir dine mensubiyeti olmayanlar arasında yayıldığını ifade eder. Mesela Amerika'da Hinduizm'i benimseyenlerin çoğu, daha önce hiçbir dine inanmayan veya kiliseden uzaklaşmış insanlardır. Hinduizm'e geçen Amerikalılar arasında *seküler* Yahudi ailelerinden gelen genç Amerikalılar ağırlıktadır. Hinduizm'den etkilenen bir diğer grup da "hiçbir dine ait olmayan" ailelerin çocuklarıdır.²³

Stark'ın vurguladığı üçüncü işaret, sekülerleşme teorisyenlerinin bile görmezden gelemedikleri Evanjelik Protestan hareketlerin dünyanın pek çok bölgesinde hızla yayılmasıdır. Amerika'da moderniteyle pazarlık edip inançlarını yumuşatan dini gruplar güç

¹⁹ Stark - Bainbridge, *The Future of Religion*, 434.

²⁰Swatos, William H. - Christiano, K. J. "Sekülerleşme Teorisi: Bir Kavramın Serüveni", *Sekülerizm Sorgulanıyor: 21. Yüzyılda Dinin Geleceği*, haz. Ali Köse, (İstanbul Ufuk Kitapları 2002), 106.

²¹ Rodney Stark-William S. Bainbridge, *A Theory of Religion*, (New York: Rutgers University Press 1987), 304.

²² Rodney Stark, "Must All Religions Be Supernatural?", *The Social Impact of New Religious Movements*, Ed. Wilson, Bryan, (New York: Rose of Sharon Press), 1981, 166; Stark, "Secularization and Cult Formation in The Jazz Age", 362, Stark - Bainbridge, *The Future of Religion*, 48.

²³ Rodney Stark, *Tek Gerçek Tanrı: Tektanrıcılığın Tarihsel Sonuçları*, çev. Çiğdem Özuer, (İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2005), 127.

kaybetmekte, sekülerleşmeye karşı duran muhafazakâr dinsel organizasyonlar varlıklarını korumakta hatta gelişme göstermektedir. Stark'a göre güçlü dinsel kurumların zayıfladığını görüp sekülerleşmeye delil gösterirken, yeni dinsel hareketlerin oluşumunu görmezden gelmek ikiyüzlülüktür.²⁴

Bu sebeplerle Stark, sekülerleşmenin dinsel canlanma ve yeniliği teşvik eden ve kendini sınırlayan bir süreç olduğunu ileri sürer. Başka bir ifadeyle uzun zamandır geleneksel dinlerin yaşadığı sekülerleşme, dinsel canlanma ve yeni dini hareketlerin ortaya çıkmasının sebebi olarak değerlendirilir. İnsanlık tarihine yüzyıllarca yön vermiş geleneksel dinsel oluşumlar ortadan kaybolurken, insani dinsel enerji yeni kanallarda yaşamaya devam etmektedir. Sekülerleşme sadece modern dönemin bir özelliği olarak düşünülmemelidir. Sekülerleşme, her dinsel gelenekte devam eden bir süreçtir. Bununla beraber sonuç, dinin sona ermesi değil, bazı dinsel kurumların zayıflamasıdır. Canlanma ve yenilenmenin dengeleyici süreçleri dini diri ve canlı tutar.²⁵

3. Sekülerleşme ve Dinsel Canlanma

Bu başlık altında sekülerleşme taraftarlarının kehanetlerinin gerçekleşmediğini, aksine dinin dönüşerek yeniden canlandığını göstermeye çalışacağız. Modern dünyada geleneksel dinsel kurumların derin meydan okumalarla karşılaştığını Stark da kabul eder. Ancak ona göre sekülerleşme, geleneksel dinsel kurumların gücünü zayıflatmış, fakat dini ortadan kaldıramamıştır. Güçlerini yitiren geleneksel dinlerin yerine, yeni dini yorumların ve yeni dinlerin geçmesine sebep olmuştur.²⁶

Modern dünyada dine en ciddi meydan okumalar, bilim ve bilimsel alanda meydana gelen gelişmelerden kaynaklanmıştır. Modern bilimin gelişmesi ve toplumsal yaşama hâkim olmasıyla, Yahudi-Hıristiyan geleneğinin birçok öğretisi sorgulamaya açılmış, dinin sürekli olarak mevzi kaybetmesine neden olmuştur. Kutsal kitaplardaki Yaratılış, Nuh Tufanı, dinlerin doğaüstü güçler ve dünyaya müdahaleleriyle ilgili açıklamaları ile modern bilimin verileri arasında uyumsuzluklar giderek din-bilim çatışması olarak karşımıza çıkmıştır.²⁷

Din-bilim uyumsuzluğunun üstesinden gelmek isteyen teologlar, bu türden çelişkileri yumuşatmaya çalışır. Tam da bu yumuşatma denemeleri, dinlerin yavaş yavaş sekülerleşme sürecine girdiğinin de belirtisi olarak okunabilir. Nitekim bu süreçte bazı Hıristiyan ve Yahudi teologların çalışmalarında tanrının uzak, pasif ve neredeyse varlığı tartışılan bir mefuma evrildiğini görüyoruz. Stark, *mitolojiden arındırılan* ve doğaüstü özelliklerini yitiren bir dinin, geçmişteki güçlü bağlılık düzeylerini yaratamayacağını düşünür. Zira doğaüstü özelliklerini yitiren bir din, dinlerin varoluş nedeni olan nihai anlam sorularına cevap veremez.²⁸ Stark, dine ve dinsel kurumlara formel akademik yaklaşımların da sekülerleşmeyi teşvik ettiğini düşünür. Çünkü akademisyenler, kutsal kitaplardaki mucizevî olaylar karşısında tanrıya şükran duymak yerine, saf rasyonel inanç arayışına girerler ve mucizeleri açıklama ayarına karşı koyamazlar. Sonuçta mucizeleri tanrının insanlara bir lütfu olarak değil, illüzyon olarak görüp reddederler.²⁹

1960'larda öğretilerini liberalleştiren kiliselerin üye kaybettiği konusunda genel bir uzlaşma vardır. Ancak liberal kiliseleri terk edenlerin, doğaüstü inançları bütünüyle reddedip dinsizliğe yelken açtıkları da düşünülmemelidir. Nitekim araştırmalar, bunların kiliseye gitmeden de öznel dünyalarında dindarlıklarını sürdürdüklerini ortaya koymaktadır.

²⁴ Stark, "Secularization and Cult Formation in The Jazz Age", 362; Stark - Bainbridge, *The Future of Religion*, 431.

²⁵ Stark-Bainbridge, *A Theory of Religion*, 117; Ayrıca küreselleşme, din ve sekülerleşme tartışmaları için bkz. Hasan Coşkun, "Küreselleşme Sürecinde Din". Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 5/2 (Aralık 2017): 115-134.

²⁶ Stark - Bainbridge, *A Theory of Religion*, 279.

²⁷ Stark - Bainbridge, *The Future of Religion*, 433.

²⁸ Rodney Stark, "Must All Religions Be Supernatural?", 163-164; Stark - Bainbridge, *The Future of Religion*, 434.

²⁹ Roger Finke - Rodney Stark, *The Churching of America: 1776-2005: Winners and Losers In Our Religious Economy*, (New Brunswick: Rutgers University Press, 2005), 47.

1960'ların sonlarında alan araştırmalarıyla cemaat değiştirmeyi mercek altına alan ilk sosyologlar olan Stark ve Glock, muhafazakâr dinsel kurumlara geçişin tahminlerin çok ötesinde olduğunu tespit etmişlerdi. Sosyal bilimcilerin ve teologların beklentilerinin aksine muhafazakâr hareketler büyüyor, liberaller üye kaybediyordu. Aynı araştırmada muhafazakâr dini yorumların, dini yaşantı düzeyinin düşük olduğu ailelerde yetişen bireylere cazip geldiğini de tespit ettiler. Liberal kiliselerden ayrılan veya ateist olan bireylerin de son tahlilde tekrar geleneksel bir inanca yönelebildiklerini ortaya koydular.³⁰

Sekülerleşmeyi dinsel dönüşüm süreci olarak yorumlayan Stark, modern bilimin erozyona uğrattığı dini yapıların, ihya hareketleriyle hayatta kalmaya çalıştıklarını söyler. Bu yüzden seküleristlerden farklı olarak, sekülerleşmenin dini ortadan kaldırdığı fikrinin çok dar bir kilise-sekt dönüşümü³¹ anlayışından kaynaklandığını düşünür. Sekülerleşmeyi geleneksel dinsel kurumların güç kaybetmesi olarak tanımladığımızda, yeni bir kilise-sekt süreci yorumuyla karşılaşırız. Stark'a göre sosyal bilimciler dinsel gruplardaki değişimleri ve tepkileri gözlemlemede başarısızdır. Sekülerleşme, dinsizlikten ziyade dinsel uyanışa yol açan kendi kendini sınırlayan bir süreçtir. Dinsel oluşumlar liberalleştikçe ve sekülerleştikçe hem güç kaybeder hem de tepki hareketlerine neden olur. Başka bir ifadeyle aynı gelenek içerisinde ihya hareketlerinin ortaya çıkmasına sebep olur. Bu da dinde bir gerileme olarak yorumlanamaz. Sadece belirli dinsel organizasyonlar gerilerken, yeni oluşumlar sahneye çıkmaya başlar.³²

Burada Stark'ın dinsel canlanmayı, sekteryan hareketlerin doğuşu ve gelişmesi açısından kavradığını ifade etmeliyiz. Geleneksel inançların seküler topluma uyum göstermesinden memnuniyetsizlik duyanlar olur. Bu memnuniyetsizlikler öte dünyayı önceleyen din yorumlarını hayata hakim kılmak veya yeniden inşa etmek isteyen grupların doğuşuna sebep olabilir. Bu nedenle geleneksel kiliselerin zayıflaması, dinin çöküşü anlamına gelmez. Sekülerleşmenin kendi dinsel çözümlerini ürettiği anlamına gelir. Başka bir deyişle yeniden canlanma, geleneksel dinlere bağlılığı koruma ve devam ettirme çabasıdır. Bu sebeple yeniden canlanma çabaları, geleneksel dinlerin güçlü olduğu yerde yoğunlaşır.³³

Stark, İslam dünyasında da ciddi bir dinsel canlanmanın yaşanmakta olduğunu düşünür. İslam dünyasındaki dinsel canlanmanın özellikle eğitilmiş ve varlıklı kesimlerde belirginleşmenin önemsenmesi gereken bir durum olduğuna işaret eder. Modernleşme ile sekülerleşme arasında sebep sonuç ilişkisi kuran bazı batılı uzmanlar, İslam ülkelerinin de bu evrensel ve tersine çevrilemez sürecin etkisi altında dinden uzaklaşacağını ileri sürdüler. Bazı İslam ülkelerinde hâkim olan sosyalist ve Marksist rejimlerin de Müslümanların sekülerleşme sürecini hızlandıracağını iddia ettiler. Ancak Avrupa ve Amerika'daki dinsel canlanmayı tahmin edemeyen Batılı uzmanlar, 1960'larda İslam dünyasında başlayan kitlesel dinsel canlanmayı da ıskaladılar.³⁴

Modern dinsel gelişmeleri kavrayamayan bazı sekülerleşme teorisyenleri, İslam dünyasında yaşanan dinsel canlanmayı geriye dönüş olarak yorumlamaktadır. Stark'a göre İslam dünyasında Ortaçağa bir geri dönüş arzusu yoktur. Müslümanların İslami altın çağa dönme arzusunda oldukları eleştirilerine karşı çıkan İra Lapidus, Müslümanların modern dünyanın sorunlarına çözüm bulabilecek dünya görüşünü oluşturmak için Kur'an'a ve peygambere döndüklerini ileri sürer. Oliver Roy'un ortaya koyduğu gibi, İslami canlanma trendi, modern ve şehirli insanlar arasında daha güçlüdür. Bunlar tüketim kültürü, yukarı sosyal hareketlilik vb. "modern şehir hayatının değerlerini yaşıyorlar. Aynı zamanda

³⁰ Stark, "Must All Religions be Supernatural?" 164-165.

³¹ Stark, kilise-sekt dönüşümünü, dini hareketlerin toplumla uyum veya gerilim derecesine göre açıklar. Ana dinsel yapı, topluma uyum sağladığı için hoşnutsuzluklar başlar ve geleneksel saf inanca dönmek için gruptan kopmalar başlar. Bu ayrılan gruba sekt adı verilir. Bu grup başarılı olursa, zamanla kiliseye dönüşecek ve tekrar bölünecektir. Böylece dinsel hareketlerin oluşumu, dönüşümü, parçalanması ve yeniden doğuşlarının bir döngüsü ortaya çıkar.

³² Finke - Stark, *The Churching of America*, 45-46.

³³ Stark - Bainbridge, *The Future of Religion*, 444-447.

³⁴ Stark, *The Triumph of Faith*, 85-86.

araştırmalar, İslami canlanmanın fakir ve eğitimsiz kişiler arasında gerçekleştiği tezini yalanlamaktadır. Mesela camiye gitme oranları eğitilmiş Müslümanlar arasında daha yüksektir. Dolayısıyla pek çok Müslüman teolog modernliği, İslami referanslarla yeniden yorumlayarak çağdaş bir İslami canlanma arayışındadır.³⁵

Stark'a göre yeniden canlanmanın en temel problemi, bütün bir kültürel tarihe mirasçı olmasıdır. Oysaki bu tarih, bilimin yol açtığı doktrinel yenilgilerle doludur. Bu problemin üstesinden gelmek amacıyla geleneğin sağlam kalan parçaları toplanıp bir araya getirilmeye çalışılır. Böylece sekülerleşme, sürece meşru bir şekilde yeniden dahil edilir. Burada bilimin ana kriter olarak alındığı ve dinsel doktrinlerin içeriğinin buna göre belirlendiği gözlerden kaçmayacaktır. Bundan dolayı ihya hareketleri, sekülerleşme süreciyle başa çıkarak varlığını devam ettirme baskısı altındadır. Stark, ihya hareketlerinin güçlü yeni dinsel alternatiflerin ortaya çıkması durumunda daha da zorlanabileceklerini düşünür. Zira bilimin yıpratmış bir geleneğin mirasını taşımayan yeni dini hareketler, moderniteyle daha kolay uzlaşır.³⁶

4. Sekülerleşme ve Dinsel Yenilik

Stark'ın insani varoluşun temel ilkelerinden çıkardığı bakış açısı, seküleristlerin varsayımlarının aksine dinin ölmediği fakat değişip dönüşerek varlığını sürdürdüğü karmaşık bir süreci gözler önüne sermektedir. Bütün liberal dini gruplar, sekülerizmin kazanında eriyip yok olabilir ama sekülerleşme kendi kendini sınırlayarak iki farklı tepki üretir. Bir önceki başlıkta tartıştığımız sektler/ihya hareketleri ve şimdi tartışmaya dahil edeceğimiz kültürler/yeni dini hareketler, liberalleşen grupların zayıflamasıyla ortaya çıkan pazar boşluğunu doldurma çabasına girerler. Yeni dinlerin gelişip gelişmemeleri, geleneksel dinsel kurumların gücüne ve enerjisine bağlıdır.³⁷

Stark'a göre bütün dinler küçük, sapkın kült hareketleri biçiminde ortaya çıkmış ve hâkim dinlerdeki zayıflıklardan faydalanarak büyümüştür. Hz. İsa, kendisine inanan küçük bir grupla büyük pagan tanrılarına meydan okumuştur. Hz. İsa'yı küçümseyen Romalı entelektüeller gibi modern sosyologlar da kültürleri aşağılamaktadır. Bu hataya düşmeden dinin geleceğini değerlendirmek isteyen sosyologlar, kültürlere yakın ilgi göstermelidir. Halbuki dinin yakın gelecekte ortadan kaybolacağını varsayan pek çok sosyolog, geleceğin dinlerinin heyecan verici kıpırtılarına alaycı bir üslupla yaklaşıyor. Ancak ıskalanan şudur ki; pek çok tarihsel din yok olmuştur ama "din" hala yaşamaya devam etmektedir. Nitekim yüzyıllar önce ortaya çıkan ve dönemin izlerini taşıyan büyük dünya dinleri, son iki yüzyıllık sekülerleşme sürecinden ağır yaralar almıştır. Modern dönemde ortaya çıkan dinler, sekülerleşmeye karşı dayanıklı dinsel önermeler sunabilir. Çünkü yeni dinler, bilimin erozyona uğrattığı bir geçmişin mirasçısı değildir. Başka bir ifadeyle yeni inançlar, modern kültürle pazarlık etmeden de varlığını sürdürebilir.³⁸

Stark'ın yeni dini hareketler ile ilgili olarak ileri sürdüğü bu argüman, hakim sosyolojik görüşle uyumlu değildir. Bryan Wilson ve Richard Fenn gibi sosyologlarca dile getirilen hâkim görüşe göre, modern dünyada kültürler veya yeni dinlerin yaygınlığı, aynı zamanda sekülerleşme sürecinin kanıtıdır. Wilson³⁹, modern dünyanın, yerli ve ithal inançların karışımından oluşan egzotik bir dinler süpermarketi ürettiğini ileri sürmüştür. Dinsel oluşumların tamamının dinler süpermarketinde bir arada bulunması da büyük oranda toplumun sekülerleşmesinden kaynaklanır. Ona göre bu yeni dini hareketler, yüzeysel, özgün

³⁵ Stark, *The Triumph of Faith*, 89-90.

³⁶ Stark - Bainbridge, *The Future of Religion*, 435.

³⁷ Stark -Bainbridge, *A Theory of Religion*, 318; Stark - Bainbridge, *The Future of Religion*, 2.

³⁸ Stark - Bainbridge, "Secularization and Cult Formation in The Jazz Age", 372; Stark - Finke, *Acts of Faith*, 121, Stark - Bainbridge, *The Future of Religion*, 2, 435-436.

³⁹ Bryan Wilson, "The debate over Secularization: Religion, Society and Faith", *Encounter* 45 (4), 1975, 77-83

olmayan ve göreceli olarak önem arz etmeyen tüketim nesnelere dir. Wilson'un yeni dinler değerlendirmesi Marcello Truzzi⁴⁰ gibi birçok sosyolog tarafından da tekrarlanmıştır.⁴¹

Stark'a göre kültürleri hafife alan yorumlar, Yahudi-Hıristiyan dar görüşlülüğünden kaynaklanır. Yeni dinler, sırf yeni oldukları için özgün kabul edilmez. Kültürlerin geleneksel inançlara alternatif olduğu ispatlanabilirse, geleneksel dinleri otantik, yeni dinleri ıvır zıvır olarak değerlendirmenin gerekçesi de ortadan kalkar. Tabii ki Stark da ortaya çıkan birçok kültürün başarı şansının yüksek olmadığını hatta çoğunun kısa ömürlü olacağını ve sadece birkaç etkili kültürün varlığını devam ettirebileceğini kabul eder. Buna rağmen kültürleri basit bir şekilde dinsel ıvır zıvır olarak görmek ve sekülerleşmenin belirtisi olarak kabul etmek, sekülerleşme ile yeni dinler arasındaki bağı keşfetme fırsatını kaçırmak anlamına gelir. Çünkü doğaüstü inanca samimi bir şekilde bağlanan insanları, *sekülerleşmiş* olarak nitelendirmek aynı zamanda sekülerleşme kavramının anlamını da tahrif etmektir. Bundan dolayı Stark, kültür oluşumunu sekülerleşmeye karşı dinsel bir reaksiyon olarak ele almanın daha doğru olacağını düşünür.⁴²

Stark'ın analizi, *müesses dinler ne kadar zayıf olursa, dinsel yenilikler/yeni dini hareketler o kadar kolay ortaya çıkar ve insanlar tarafından kabul edilir* fikri üzerine inşa edilmiştir. Daniel Bell bu fikri çok açık ve özlü bir şekilde ifade etmiştir: "Dinlerin başarısız olduğu yerde, kültürler ortaya çıkar. ... Teoloji zayıfladığında, organizasyonlar parçalanıp yıkıldığında ve dinin kurumsal çerçevesi bozulduğunda, insanların dindarlığı hissedebileceği doğrudan dinsel tecrübe arayışı kültürlerin yükselişini kolaylaştırır."⁴³

Geleneksel dinlerin zayıfladığı yerlerde, yeni dinsel hareketlerin gelişmesi için fırsatlar doğar. Bu argüman, sekülerleşme savunucularının *insanlar kiliselerden uzaklaştıklarında bütün doğaüstü inançlara duyarsızlaşır*, bundan dolayı *yeni dinler ancak geleneksel dinlerin hala güçlü olduğu yerlerde gelişebilir* görüşüyle tezattır.⁴⁴ Örneğin Amerika'da yeni dinsel inançlar, nüfusun çoğunluğunun kilise üyesi olmadığı Batı Sahilinde yayılmaktadır. Aynı şey Kanada için de geçerlidir. Mormon misyonerleri batı Kanada'da daha başarılıdır. Çünkü bu bölgede yaşayanların çoğunluğu, herhangi bir dine mensup olmadıklarını söylemektedir.⁴⁵ Dolayısıyla kültürler, *geleneksel dinlerin zayıf olduğu yerlerde çoğalır*.⁴⁶ Eğer sekülerleşme, sadece belirli inançları yıkıyor her türlü dinsel inancı ortadan kaldırıyorsa, o zaman bu önermeler tersine çevrilmelidir; yani kültürler dindarların ve kiliselerin güçlü olduğu yerlerde gelişmelidir.⁴⁷ Nitekim Amerika'da kiliseye katılımın düşük olduğu yerlerde, insanlar hala doğaüstüne inanmaya devam etmektedir. Bu insanlar, çeşitli sebeplerle kiliselere üye olmaktan kaçınmaktadır. Dolayısıyla sekülerleşme, geleneksel dinleri bir azınlık statüsüne düşürse bile, dinsiz bir kültürden ziyade kilisesiz bir kültür yaratmıştır.⁴⁸

Görüldüğü üzere sekülerleşme teorisyenlerinin beklentileriyle Stark'ın argümanları tam tersi yönde ilerler. Sekülerleşme taraftarları, sekülerleşmeyi evrensel ve geri dönüşü mümkün olmayan bir süreç olarak görür. Eğer sekülerleşmeyle birlikte doğaüstüne dayalı inanç sistemleri zayıflıyorsa, sekülerleşmenin doğaüstü açıklamaları kabul etmeyen insanlar ürettiği sonucu çıkar. Böyle bir durumun geçerli olduğu yerde ise, dine talep olmayacaktır. Söz konusu din ister yeni, isterse eski olsun sonuç aynı olacaktır. Buna göre Yahudi-Hıristiyan geleneğinde yetişen insanların farklı kültürlerden ithal edilen kültürlere ilgi göstermesi de mümkün olmamalıdır. Dolayısıyla sekülerleşme teorisyenleri, *geleneksel kiliselerin zayıf olduğu*

⁴⁰ Marcello Truzzi, "The Occult Revival as Popular Culture: Some Random Observations on the Old and the Nouveau Witch", *The Sociological Quarterly*, Vol. 13, No. 1 (Winter, 1972), 16-36.

⁴¹ Stark - Bainbridge, *The Future of Religion*, 436-437.

⁴² Stark - Bainbridge, *The Future of Religion*, 437.

⁴³ Daniel Bell, "Religion In The Sixties", *Social Research*, Vol. 38, No. 3 (Autumn 1971), 474.

⁴⁴ Stark, *The Triumph of Faith*, 45-46.

⁴⁵ Rodney Stark, *The Rise of Mormonism*, Ed. Reid L. Neilson (New York Columbia Uni. Press), 2005, 101.

⁴⁶ Stark - Bainbridge, *The Future of Religion*, s. 438, 454.

⁴⁷ Stark - Bainbridge, "Secularization and Cult Formation in The Jazz Age", 365.

⁴⁸ Stark - Bainbridge, *The Future of Religion*, 441.

yerlerde, kültürlerin de zayıf olacağını düşünür.⁴⁹ Şimdi sekülerleşme teorisyenlerinin argümanlarıyla Stark'ın alan araştırmalarına dayanarak ürettiği argümanları karşılaştırmaya çalışalım.

5. Sekülerleşme, Dindarlık ve Kült Hareketleri

Stark ve arkadaşlarının Amerika'da kültürlerin dağılımı, kilise üyelik oranıyla kült oranı arasındaki ilişkileri tespit etme amacıyla yaptıkları araştırma,⁵⁰ kült oluşumunun geleneksel dinin zayıflamasına tepki olarak geliştiği hipotezini güçlü bir şekilde doğrulamıştır. Buna göre kültürler geleneksel dinin hâkim olduğu yerlerde değil, tam tersine sekülerleşmenin etkilerinin güçlü olduğu modern bölgelerde gelişmektedir.⁵¹ Stark, sekülerleşmenin bilimsel gelişmelerin her alana hâkim olduğu modern yerlerde dahi kendi kendini sınırlayan bir süreç olduğu görüşünde ısrarcıdır. Ona göre kültürler, geleneksel kiliselerin zayıfladığı yerlerde gelişmektedir. Burada kült hareketlerinin zayıflayan geleneksel dinlerin bıraktığı boşluğu dolduracağı iddiasından ziyade, boşluğu doldurma çabalarının olacağı ileri sürülür. Dolayısıyla bütün kült hareketlerinin başarıya ulaşacağını söylemek mümkün değildir.⁵²

Stark da sekülerleşmenin yüzyıllar boyunca geleneksel dinleri yıpratıp erozyona uğrattığını kabul eder. Ancak onun temel iddiası, sekülerleşme sürecinin hiçbir zaman ve hiçbir yerde doğüstü güçlerin varlığının reddedilmesine neden olmadığıdır. Sekülerleşme, insanların bu dünyada elde edilmesi zor veya imkânsız olan isteklerinden vazgeçmelerine de neden olmamıştır. Eğer böyle insani istekler var olmaya devam ederse, bu istekleri karşılamaya talip bireylerin ya da grupların ortaya çıkması son derece doğaldır. Nitekim alan araştırmalarında ortaya çıkan veriler, yeni dinsel hareketlerin geleneksel inançlara bağlılığın azalmasıyla ortaya çıkan boşluğu doldurma çabasında olduğunu göstermektedir.⁵³

Stark, Mormonlar üzerine yaptığı bir çalışmada *sekülerleşmenin etkili olduğu yerlerde, yeni dinlerin büyük başarılar kazanacakları* tezini test etmiştir. Onun teorisiyle geleneksel sekülerleşme tezi arasındaki tartışmanın en can alıcı noktası da burasıdır. O, modernleşmenin dinin ortadan kalktığı bir döneme yol açacağı iddiasını tartışıp boşa çıkarmakta ve bunun yerine sürecin yeni bir din çağına evrileceğini ileri sürmektedir. Mormonlar doğüstü inançların ve dindarlığın sürdüğü yerlerde çok fazla üye kazanamamakta, sekülerleşmenin hâkim olduğu yerlerde daha başarılı olmaktadır. Bundan dolayı Latin Amerika'nın en modernleşmiş ülkelerinde üye sayılarını arttırmaktadırlar.⁵⁴

Birçok sosyal bilimcinin Avrupa'daki Mormonlar'ı sekülerleşmeye tehdit olarak görmediklerini hatta bunları sekülerleşmenin kanıtı olarak değerlendirdiklerini biliyoruz. Roy Wallis, Stark'ın tezini ele aldığı makalesinde, Avrupa'da Mormonlara üyelik oranlarının Amerika'dan daha düşük olduğunu vurgulamıştır.⁵⁵ Nitekim Stark da Avrupa'daki Mormonizm'in çok yeni olduğunu ve Amerika'yla kıyaslandığında niceliksel olarak az olduğunu kabul eder. Ancak Mormonların gelişme oranlarına, özellikle de Büyük Britanya'daki verilere dikkat çeker. Stark, İngiliz Mormonlarının 1900'lü yıllardan günümüze sayısal verilerini ve büyüme oranlarını değerlendirir. Bu verilerin hızlı bir şekilde büyüyen Mormonları ciddiye almamız gerektiğini gösterdiğini ileri sürer.⁵⁶

⁴⁹ Stark - Bainbridge, *The Future of Religion*, 438.

⁵⁰ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Rodney Stark - William Sims. Bainbridge- Daniel P. Doyle, "Cults of America: A Reconnaissance in Space and Time", *Sociological Analysis*, Vol. 40, No: 4,1979, 347-359.

⁵¹ Stark - Bainbridge, *The Future of Religion*, 439.

⁵² Stark - Bainbridge, *The Future of Religion*, 454, Stark - Bainbridge. "Secularization and Cult Formation in The Jazz Age", 370.

⁵³ Stark - Bainbridge, *The Future of Religion*, 441- 442.

⁵⁴ Stark, *Rise of Mormonism*, s. 106

⁵⁵ Roy Wallis, "Figuring out Cult Receptivity", *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol. 25, No. 4 (Dec., 1986), 494-503.

⁵⁶ Stark, *Rise of Mormonism*, 110-112.

Stark ve Bainbridge 1926 yılı nüfus sayımı verilerine dayalı olarak yürüttükleri başka bir çalışmada, beş bağımsız kült hareketine üyelik oranlarını kullanarak, *kültlerin kiliselerin zayıf olduğu yerlerde geliştikleri* tezini kanıtlamaya çalışmışlardır. Beş kült hareketi olarak Hıristiyan Bilimi, Teosofi, Liberal Katolikler, İlahi Bilim ve Bahai Hareketi seçilmiştir.⁵⁷ Söz konusu çalışmada kültlerin, kiliselerin zayıf olduğu yerde geliştiklerini ortaya çıkardılar. Hem geçmiş hem de modern verilere dayanarak yaptıkları araştırmalarda, yeni dini hareketlerin kiliselerin zayıf olduğu yerlerde geliştiklerini ortaya koydular. Dolayısıyla da sekülerleşme, *dinsel yeniliği teşvik eder* sonucuna ulaşılmış ve ileri sürülen tez kanıtlanmıştır.⁵⁸

Böylece Stark'ın kült oluşumunun sekülerleşmeye tepki olarak geliştiği tezini açıklığa kavuşturduğumuzu düşünüyoruz. Toparlayacak olursak kültler, geleneksel kiliselerin zayıf olduğu yerlerde gelişmekte ve sekülerleşme, dinin yok oluşuna, dinsiz, ateist veya agnostik bir insan türünün ortaya çıkmasına neden olmamaktadır. Tam tersine sekülerleşme, kurumsal dinlerden uzaklaşan ancak doğüstü güçlere inançlarını sürdüren insanların sayısını arttırmıştır. Bu insanlar sadece geleneksel dinlerin sunduğu dünya görüşüne inançlarını kaybetmiştir. Kurumsal dinlerden ve pratiklerden uzaklaşmış inançlı bireylerin, modern kültürle uyumlu aktif ve güçlü doğüstü bir anlayışa sahip yeni din arayışında olduklarını ifade edebiliriz.⁵⁹

Burada sosyolojik gerekçelerle yapılan sekülerleşme tartışmasının aynı zamanda dinin geleceğiyle ilgili kehanetleri de içerdiğini ortaya koyduğumuzu düşünüyoruz. Modernleşme ve beraberinde sekülerleşmenin bizi dinin terkedildiği bir çağa götüreceği iddiası, doğrudan dinin ve dinsel hareketlerin kaderiyle ilgilidir. Stark da dinin geleceğiyle ilgili kehanette bulunan sosyal bilimciler kervanına katılır ve dinsel hareketlerin geleceğinin ve başarısının makro düzeyde üç önermeye bağlı olduğunu düşünür.

1. Yeni dini hareketler, faaliyet gösterdikleri toplumların geleneksel inançlarıyla kültürel bağlar kurdukları oranda başarılı olabilirler.

2. Yeni dini hareketler, bilimle çelişen inançlara sahip olmadıkları oranda başarılı olabilirler.

3. Yeni dini hareketler, toplumla orta derecede gerilim⁶⁰ düzeyini devam ettirdikleri oranda başarılı olabilirler.⁶¹

Herhangi bir yeni dinsel hareketin kısa zamanda büyük dünya dinlerinin başarılarına ulaşması beklenmemelidir. Geçmişten günümüze gelen büyük dünya dinlerinin oluşturduğu dinsel tekeller, büyük oranda devlet gücüyle kurulmuştur. Modern çoğulcu toplumlarda herhangi bir dinin evrensel hâkimiyet kurması mümkün değildir.⁶² Çünkü çoğulcu şartlarda, birden fazla güçlü dinsel gelenek bir arada yaşama mecburiyetindedir.

5.1 Sekülerleşme, Avrupa ve Yeni Dini Hareketler

Steve Bruce ve Roy Wallis gibi bazı sosyal bilimciler, Avrupa'daki verilerin Stark'ın yeni dini hareketler ve sekülerleşme arasında kurduğu ilişkiyi yanlışladığını ileri sürmektedir. Gerçekten de Avrupa'nın dünyanın en sekülerleşmiş bölgesi olduğu konusunda sosyal bilimciler arasında bir konsensüs vardır. Avrupa'da kilise üyeliği ve katılımının, dünyanın diğer bölgelerine göre daha düşük seviyelerde olduğu, sayısal verilerle de ortaya konulmaktadır. Ancak Stark'ın gördüğü Avrupa manzarası hiç de böyle değildir: Avrupa'da çok sayıda kült hareketinin faaliyette olması gerekir. Çünkü kültler, geleneksel kiliselerin

⁵⁷ Stark -Bainbridge, "Secularization and Cult Formation in The Jazz Age", 360-373.

⁵⁸ Stark - Bainbridge, "Secularization and Cult Formation in The Jazz Age", 367.

⁵⁹ Stark - Bainbridge, *The Future of Religion*, 444.

⁶⁰ Gerilim kavramı, Stark'ın dinsel hareketler arasındaki farklılıkları tasvir ederken kullandığı en önemli kavramlardan biridir. Bu kavram ile dinsel grup ile toplum arasındaki *farklılaşma, ayrılma ve düşmanlık* durumunu açığa çıkarırız. Bkz. Stark - Finke, *Acts of Faith*, 143-144; Finke - Stark, *The Churching of America*, 44; Stark - Bainbridge, *The Future of Religion*, 49.

⁶¹ Stark, *Rise of Mormonism*, 115-121.

⁶² Stark - Bainbridge, *The Future of Religion*, 455.

zayıfladığı ve yeni dinlerin özgürce hareket edebildikleri yerlerde gelişirler. Bu nedenle her ne kadar Avrupalı entellektüeller ve medya tarafından görmezden gelinse ve ilgilenilmese dahi Avrupa kült hareketleriyle kaynamaktadır.⁶³

Stark ve Bainbridge, Avrupa'daki sekülerleşme ve kült oluşumu üzerine ilk makaleleri olan "Secularization and Revival and Cult Formation" da, İngiltere'deki kültürlerin yaygınlık oranını değerlendirmişlerdir. Onlara göre sosyal bilimciler, İngiltere'deki kült oluşum oranını görmezden gelseler de İngiltere'de Amerika'da olduğundan daha fazla kült bulunmaktadır.⁶⁴ Stark bu makaleden sonra Avrupa'da varsayıldığından daha fazla kült hareketi olduğunu ispatlamak için "Europes Receptivity to Cults And Sects Movements" isimli bir makale daha yazmıştır. Makalede farklı Avrupa ülkelerinde kültürlerin dağılımını ve genel nüfusa oranını tespit etmeye çalışmıştır. Burada teorinin beklentisine uygun olarak Avrupa'nın en sekülerleşmiş bölgelerinde kültürlerin çok daha yaygın olduğunu tespit etmiştir. Sekt hareketlerinin ise geleneksel kiliselerin güçlü olduğu yerlerde toplandığını ifade etmiştir. Dolayısıyla sekülerleşmenin yeni dini hareketleri etkileyen en önemli faktör olduğu sonucuna varmanın mümkün olduğunu düşünür. Diğer faktörler ise dinsel özgürlüklere bağlı olarak değişmektedir. Mesela pek çok Avrupa ülkesinde yeni dinler veya kültürler, devlet baskısına maruz kalmakta ve faaliyetleri engellenmektedir.⁶⁵

Stark'ın temel öncülüne göre kültürler, bütün toplumlarda ortaya çıkabilir. Ancak kültürler, özgür pazar koşullarının sağlandığı yerlerde daha rahat hareket eder. Bu sebeple din özgürlüğünün korunduğu ülkelerde kültürler, dinsel alanın daimi bir unsuru olmuştur. Alan araştırmalarıyla da desteklemeye çalıştığımız teorik bakış açısı, kült ve sekt oluşumunun birbirinin alternatifi olmadığı sonucuna götürür. Sekt ve kült oluşumu, sekülerleşme sürecinin farklı safhalarına, farklı tepkiler olarak değerlendirilmelidir. Sekt oluşumu, kısmen geleneksel kiliselerin güçlerini yitirmelerinin ilk safhalarında ortaya çıkar. Kült oluşumu ise, zayıflayan kiliselerin bıraktığı boşluk üzerinde ilerler. Başka bir ifadeyle kültürler, insanların geleneksel dinsel kurumlarla bağlarının gevşediği süreçlerde ortaya çıkmaya başlar. Stark'ın analizinde sektler, kendilerinden önceki bir dinsel gelenekten ayrılanlarca kurulur. Stark ve Bainbridge, "American-Born Sect Movements" isimli makalede, kült hareketlerinin %61'inin 1959'dan sonra kurulduğunu, sektlerin ise sadece %20'sinin yeni olduğunu tespit etmiştir. Dolayısıyla sektlerin sekülerleşme sürecinin ilk safhalarında ortaya çıktığını ve süreç ilerledikçe yerlerini kültlere bıraktıklarını söylemek mümkündür.⁶⁶

Kiliselere, sektlere ve kültlere üyelik arasındaki ilişkileri araştırdığımızda, Stark'ın tezini güçlendiren bir durum görürüz. Kültlere üyelikle kiliseye üyelik oranı arasında güçlü bir negatif ilişki vardır, ancak sektlere üyelik ile kiliselere üyelik oranları arasında pozitif bir ilişki vardır. Sektler geleneksel kiliselerin daha güçlü olduğu yerde gelişmektedir. Bundan dolayı sektler ve kültürlerin sekülerleşme sürecinde, birbirinin yerine geçebilecek tepkiler olmadığı ve sürecin farklı safhalarına tepkiler oldukları sonucuna ulaşabiliriz.⁶⁷ Sektler, kiliselerin kurumsal olarak güçlü oldukları yerlerde gelişir. Sektler, kurumsal bir yapının üyesi olan bireylerin geleneksel inançlarını yeniden ihya etme çabalarını yansıtır, kültürler ise

⁶³ Stark - Bainbridge, "Secularization and Cult Formation in The Jazz Age", 371; Ayrıca modern ve postmodern toplumlarda bireylerin kimlik problemleri ve dini eğilimleri için bkz. Hasan Coşkun, "Modern Ve Postmodern Toplumlarında Kimlik Ve Din İlişkisi", International European Conference On Interdisciplinary Scientific Researches November 15-17, Paris 2019. (PDF) EUROPEAN CONFERENCE ON INTERDISCIPLINARY SCIENTIFIC RESEARCHES CONFERENCE BOOK-MODERN VE POSTMODERN TOPLUMLARDA KİMLİK VE DİN (researchgate.net)

⁶⁴ Stark - Bainbridge, "Secularization and Cult Formation in The Jazz Age", 371.

⁶⁵ Rodney Stark, "Europes Receptivity to Cults And Sects Movements", ed. Rodney Stark, *Religious Movements: Genesis, Exodus, and Numbers*, (New York 1984).

⁶⁶ Stark - Bainbridge, *The Future of Religion*, 445.

⁶⁷ Stark - Bainbridge, *The Future of Religion*, 446.

kurumsal yapılardan ayrılan bireylerin yeni bir yapı içinde kurumsallaşma çabalarını gösterir.⁶⁸

Sonuç

Bu makalede Stark'ın sekülerleşme tezine eleştirilerini ortaya koymaya çalıştık. Bu bağlamda sekülerleşme tezinin bilimsel temellere dayanmadığını, aksine dinin geleceğiyle ilgili kehanetlerden oluştuğunu, ortaçağ tarihçilerinin verilerine referansla ortaya koymaya çalıştık. Dine olumsuz bakan ve kendilerini aydınlanma düşüncesinin mirasçısı olarak gören bazı sosyal bilimciler, dinin er ya da geç ortadan kaybolacağını düşünüyorlardı. Dinin ölüm tarihini dahi veren sekülerleşme teorisyenleri, aynı zamanda dinin dinamik karakterini de gözden kaçırdılar. Sekülerleşmenin tek boyutu üzerinde odaklandıklarından, sürecin kendi çözümlerini de beraberinde getirdiğini göremediler. Zira din, belirli tarihsel dinsel kurumlarla özdeşleştirildi. Bu kurumlardaki güç kaybı, dinin zayıflaması ve nihai olarak ortadan kaybolması olarak yorumlandı. Gözden kaçırılan nokta ise, din tarihinde her zaman dalgalanmaların olduğu ve olabileceğidir. Dinler tarihinde düşüşler, yükselişler ve yeniden doğumlar her daim devam etmektedir. Bu yüzden bazı tarihsel dinler zayıflarken, kültürler ve yeni dini hareketler yükselişe geçmiştir. Kültürleri sekülerleşmenin yaygınlığının kanıtı olarak değerlendirmek son derece hatalıdır. Zira yoğun bir dini içerik taşıyan hareketleri seküler olarak nitelendirmek, sekülerleşme kavramının da içeriğini boşaltmak anlamına gelir.

Sekülerleşmeye karşı ortaya konulan empirik delillerin ötesinde Stark'ın insan varoluşuna ilişkin geliştirdiği bakış açısı, bizi sekülerleşme teorisyenlerinden farklı bir yöne gitmeye zorlar. Bilimin insanların hayatlarında pek çok değişikliğe neden olduğunu kimse reddedemez. Ancak bilim ve bilimsel gelişmeler, insan hayatını kolaylaştırırsa ve tabiata bağımlılığı azaltsa da, dinin insan yaşamından kovulmasını gerektirmez. Bilim, insani varoluşun temel durumunu değiştirmemiştir. Bireyin ölümün yarattığı kaygılarla başa çıkma çabası, belki de dine inancın devam etmesinin en önemli gerekçelerinden biridir. İnsanlar bu isteklerde ısrar ettikleri sürece, doğaüstüne dayanan inançlar varlığını koruyacak, farklı formlar ve isimlerde yaşamaya devam edecektir.

⁶⁸ Stark, "Must All Religions be Supernatural?", 168.

Kaynakça | References

- Berger, Peter L. "Günümüz Din Sosyolojisi Üzerine Düşünceler". çev. İhsan Çapçioğlu. *Dini Araştırmalar*, Cilt: 5, Sayı: 13, 2002.
- Berger, Peter L. "Between Relativism and Fundamentalism". *The American Interest*, September/October, 2006.
- Berger, Peter L. "Pluralim, Protestantization and The Voluntary Principle". *Democracy and The New Religious Pluralism*, Ed. Thomas F. Banchoff, Oxford Oxford: University Press, 2007.
- Bossy, John. *Christianity In The West:1400-1700*, (New York: Oxford University Pres 1985)
- Coşkun, Hasan. "Küreselleşme Sürecinde Din". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (Aralık 2017).
- Coşkun, Hasan. "Modern Ve Postmodern Toplumlarda Kimlik Ve Din İlişkisi", International European Conference On Interdisciplinary Scientific Researches November 15-17, Paris 2019.
- Davie, Grace. *Modern Avrupa'da Din*, çev. Akif Demirci. İstanbul: Küre Yayıncılık, 2005.
- Ertit, Volkan. *Sekülerleşme Teorisi*. İstanbul: Liberte Yayınları, 2020.
- Finke, Roger - Stark, Rodney. "Religious Economies and Sacred Canopies: Religious Mobilization in American Cities, 1906". *American Sociological Review*, Vol. 53, No. 1 (Feb., 1988)
- Finke, Roger - Stark, Rodney. *The Churching of America: 1776-2005: Winners and Losers In Our Religious Economy*. New Brunswick: Rutgers University Press, 2005.
- Özay, Mehmet. *Sekülerleşme ve Din*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007
- Kirman, Mehmet Ali. *Din ve Sekülerleşme*, Kararahan Yayınları, Adana, 2005.
- Morris, Colin. "Christian Civilization (1050-1400)", *In The Oxford History Of Christianity*, ed. J. McManner, Oxford: Oxford University Press, 2001 [1990].
- Sommerville C. John. *The Secularization Of Early Modern England*, New York: Oxford University Pres 1992
- Stark, Rodney - Bainbridge, William S.- Doyle, Daniel P. "Cults of America: A Reconnaissance in Space and Time". *Sociological Analysis*, Vol. 40, No: 4,1979.
- Stark, Rodney - Bainbridge, William S. "Secularization and Cult Formation in the Jazz Age". *Journal for the Scientific Study of Religion*, Cilt: 20, Sayı: 4, 1981.
- Stark, Rodney. "Must All Religions Be Supernatural?", *The Social Impact of New Religious Movements*, Ed. Wilson, Bryan, New York: Rose of Sharon Press, 1981.
- Stark, Rodney. "Europes Receptivity to Cults And Sects Movements". Ed. Rodney Stark, *Religious Movements: Genesis, Exodus, and Numbers*, New York,1984.
- Stark, Rodney - Bainbridge, William S. *The Future of Religion: Secularization, Revival, and Cult Formation*. University of California Press, 1985.
- Stark, Rodney - Bainbridge, William S. *A Theory of Religion*, Rutgers University Press, New York, 1987.
- Stark, Rodney. "Toprağın Bol Olsun Sekülerleşme", *Sekularizm Sorgulanıyor: 21. Yüzyılda Dinin Geleceği*, Haz. Ali Köse. İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002.
- Stark, Rodney. *The Rise of Mormonism*, Ed. Reid L. Neilson. New York: Columbia Uni. Press, 2005.
- Stark, Rodney. *Tek Gerçek Tanrı: Tektanrıcılığın Tarihsel Sonuçları*, çev. Çiğdem Özuer, İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2005.

- Stark, Rodney. *The Triumph of Faith: Why the World Is More Religious Than Ever*, Wilmington, 2015.
- Swatos, William H. - Christiano, K. J. "Sekülerleşme Teorisi: Bir Kavramın Serüveni", *Sekülerizm Sorgulanıyor: 21. Yüzyılda Dinin Geleceği*, haz. Ali Köse. İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002.
- Truzzi, Marcello. "The Occult Revival as Popular Culture: Some Random Observations on the Old and the Nouveau Witch", *The Sociological Quarterly*, Vol. 13, No. 1, Winter, 1972.
- Wallis, Roy. "Figuring out Cult Receptivity", *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol. 25, No. 4 Dec., 1986.
- Wilson, Bryan. "The debate over Secularization: Religion, Society and Faith", *Encounter* 45 (4), 1975.